

Sevgi Eksenli Dindarlığın İmkânı Üzerine On The Possibility Of Love-Based Piety

FAHRİ GÜZEL

Öğretim Görevlisi Fahri GÜZEL, Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi, Sağlık Hizmetleri Meslek
Yüksekokulu, Yaşlı Bakım Programı, Ağrı, Türkiye

Teaching Assistant Fahri GÜZEL, Ağrı İbrahim Çeçen University, Vocational School of Health
Services, Elderly Care Programme, Ağrı, Turkey,

fguzel@agri.edu.tr ORCID 0000-0002-9550-8485

Faruk KARACA

Prof. Dr. Faruk KARACA, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Felsefe ve Din
Bilimleri Bölümü, Rize, Türkiye.

of. Faruk KARACA, Recep Tayyip Erdoğan University, Faculty of Theology, Department of Philosophy
and Religious Studies, Rize, Turkey

faruk.karaca@erdogan.edu.tr ORCID 0000-0002-3325-2154

Atıf/©: Güzel, Fahri- Karaca, Faruk (2023), *Sevgi Eksenli Dindarlığın İmkânı Üzerine*, Kafkas
Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı 10-19, ss. 205-232.

Citation/©: Güzel, Fahri- Karaca, Faruk (2023). *On The Possibility Of Love-Based Piety*, Kafkas
University Faculty of Divinity Review. Issue 10-19, pp. 205-232.

Makale Bilgisi / Article Information:

Doi : [10.17050/kafkasilahiyat.1175550](https://doi.org/10.17050/kafkasilahiyat.1175550)

Type / Türü: Research Article / Araştırma Makalesi

Received / Geliş Tarihi: 15 September / Eylül 2022

Accepted / Kabul Tarihi: 21 November / Kasım 2022

Published / Yayın Tarihi: 28 January / Ocak 2023

Volume / Cilt; Issue / Sayı; Pages / Sayfa: 205-232.

Suggested ISNAD Citation: Adı Soyadı, "Sevgi Eksenli Dindarlığın İmkânı Üzerine", *Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/19 (Ocak- January 2023), 205-232.

Notlar/Notes

Yazar(lar), herhangi bir çıkar çatışması beyan etmemiştir.

Turnitin/Ithenticate/İntihal ile İntihal Kontrolünden Geçmiştir

Screened for Plagiarism by **Turnitin/Ithenticate/İntihal**

Licensed by CC-BY-NC ile lisanslıdır

www.dergipark.org.tr

On The Possibility Of Love-Based Piety

Abstract

The human-God relationship emerges as one of the main topics that the Psychology of Religion deals with. Communication that is presented from man to God in the form of belief, worship and prayer finds answers in the form of revelation from God and acceptance of prayer in return. The definition of religion as a spiritual relationship with God brings with it the question of what the "nature" of this special relationship is and what is its psychological basis. The position of the feeling of love, which is more active among the emotional factors that nourish religious life, has been one of the questions that occupied the researchers who tried to examine religion from a psychological perspective. However, although it has great potential in nurturing religious life, the broad, complex and ambiguous nature of the concept of love has led to become distanced from the subject of research, especially in psychology. In this study, the conditions and consequences of the realization of the human-God relationship on the basis of love are discussed first. After that, the concept of love, objects of love and the way the concept of love is handled in the Qur'an are evaluated. Finally, the love of God and the dimensions of this love are tried to be examined. In this research, the documentation method was used. It is assessed that the concept of love has been the subject of quite different evaluations in terms of its nature and objects. Also, it has been evaluated that a love-centered human-God relationship comes to the fore in religious texts, firstly in the Qur'an, and especially in Sufi thought; and that the sources of a love-centered human-God relationship shows up its presence in human nature innately.

Keywords: Psychology of Religion, Human-God Relationship, Love, Love of God, Divine Love.

Sevgi Eksenli Dindarlığın İmkânı Üzerine

Öz

İnsan-Allah ilişkisi, Din Psikolojisinin ele aldığı temel konulardan biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu iletişim, insandan Allah'a doğru inanç, ibadet, dua şeklinde cereyan etmekte, Allah'tan insana doğru ise vahiy, duanın kabulü şeklinde cevap bulmaktadır. Dinin Allah ile girilen ruhsal ilişki olarak tanımlanması, bu özel ilişkinin "mahiyeti" ve dayandığı "psikolojik temellerin" neler olduğu sorusunu da beraberinde getirmektedir. Dini hayatı besleyici duygusal faktörler arasında daha fazla etkin olan sevgi duygusunun konumu ise dini psikolojik perspektiften incelemeye çalışan araştırmacıları meşgul eden sorulardan biri olmuştur. Ancak dini hayatı besleme konusunda büyük potansiyele sahip olsa da, sevgi kavramının oldukça geniş, karmaşık ve muğlak doğası, özellikle psikoloji kaynaklarında neredeyse hiç araştırmaya konu edilmemesine yol açmıştır. İnsan-Allah ilişkisinin sevgi temelinde gerçekleşmesinin şartları ve sonuçlarının ele alındığı bu çalışmada öncelikle kavramsal çerçevede sevgi, sevgi objeleri ve Kur'an-ı Kerim'de sevgi kavramının ele alınış biçimi değerlendirilmiş daha sonra Allah

sevgisi ve bu sevginin boyutları irdelenmeye çalışılmıştır. Bu araştırmamızda dokümantasyon yöntemi kullanılmış, sevgi kavramının, mahiyeti ve objeleri bakımından oldukça farklı değerlendirmelere konu olduğu, başta Kur'an-ı Kerim olmak üzere dini metinlerde, özellikle tasavvufi düşüncede sevgi merkezli bir insan-Allah ilişkisinin öne çıktığı, sevgi merkezli bir insan-Allah ilişkisinin kaynaklarının, insan tabiatında varlığını hissettirdiği değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Din psikolojisi, İnsan-Allah ilişkisi, Sevgi, Allah Sevgisi, İlahi Aşk.

GİRİŞ

"İnsanı bir şeye veya bir kimseye karşı yakın ilgi ve bağlılık göstermeye yönelten *duygu*"¹ olarak tanımlanan sevgi, özellikle bireyler arası ilişkilerde en çok sözü edilen kavramlardan biri olmuş ve tarih boyunca pek çok dini ve edebi metinlere konu edilmiştir. Sevgi, ağırlıklı olarak karşı cinslerin birbirlerine duydukları yakınlık ve ilgi anlamında, edebi metinlere konu edilse de felsefi olarak farklı perspektiflerden irdelenmiştir.² Sosyal bilimlerin gelişme gösterdiği 20. yüzyılda bilimsel çalışmalara pek konu edilmeyen sevgi kavramı, yeterli bir tanıma kavuşturulamamıştır.³ Sevgi kavramına günümüzde hazırlanan psikoloji ve sosyoloji sözlüklerinde dahi yer verilmemesi, şaşırtıcı olduğu gibi, kavram hakkında söz söylemenin zorluğunu göstermesi açısından da manidardır. Kavram tanımındaki zorluk⁴ ise büyük oranda onun oldukça girift, nesnelere çeşitli ve bireysel bir tecrübe olmasından kaynaklanmaktadır.⁵ Bununla birlikte özellikle modern psikolojinin kuruluş aşamasında bu yeni bilim dalının konusunun ne olması gerektiğine dair tartışmaların da bu kavramın anlaşılmasına olumsuz yansıdığını söylemek mümkündür. Temelde insanı konu alan bir bilim dalı olan psikolojide bakış açılarına bağlı olarak inceleme konuları farklılık arz etmiştir. Bazı yaklaşımlar bilinç olaylarını konu olarak belirlerken, bazıları bilinçaltını ön plana çıkarmış, bazıları ise insanın çevreyle ilişkilerini ve uyum biçimlerini araştırma konusu yapmayı yeğlemiştir.⁶ Özellikle ana akım ekollerden olan davranışçı psikolojinin gözlemlenebilen olgulara yönelmesi, insanın psikolojik hayatını derinden etkileyen unsurların konu dışında kalmasını beraberinde getirmiştir. Bu unsurlardan birisi de sevgidir.⁷

¹ Şükrü Haluk Akalın, *Türkçe Sözlük*(Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları, 2011), "Sevgi", 2081.

² Jose Ortega Gasset, *Sevgi Üstüne*, çev. Yurdanur Salman (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1999), 8-9.

³ Leo Buscaglia, *Sevgi*, çev. Nejat Ebcioğlu (İstanbul: İnkılap Kitabevi,1993), 8,85-86; bk. Gasset, *Sevgi Üstüne*, 12.

⁴ Buscaglia, *Sevgi*, 93, 105.

⁵ Gasset, *Sevgi Üstüne*, 7.

⁶ Feriha Baymur, *Genel Psikoloji* (İstanbul: İnkılap Kitabevi, Tarihsiz), 2; Raşit Küçük, *Sevgi Medeniyeti* (Ankara: Rehber Yayınları, 1991), 36.

⁷ Kemal Sayar - Mehmet Dinç, *Psikolojiye Giriş* (İstanbul: DEM Yayınları, 2019), 20; Buscaglia, *Sevgi*, 18-19.

Sevgiye konu olan nesnelere açısından düşünüldüğünde, dindar insan için vazgeçilmez bir duygu olan "*Tanrı sevgisi*", psikolojik eserlerde pek sık rastlanan bir konu değildir. Dini ilişkinin kurulmasına yardım eden ve kurulduktan sonra onu besleyen duyguların neler olduğu ise din psikolojisinin temel konuları arasında bulunmaktadır. Psikologların din ile ilişkili gördükleri duygulardan biri sevgidir.⁸ Bu yüzden dini hayatı besleyen duygular arasında sevgi duygusunun konumu, dini psikolojik perspektiften incelemeye çalışan araştırmacılar için özel bir önem arz etmektedir. Ancak dini hayatı besleme konusunda büyük potansiyele sahip olsa da sevgi kavramının oldukça geniş, karmaşık ve muğlak doğası, araştırma konusu olarak yeterince gündeme gelmemesine yol açmıştır.⁹ Bu çalışmanın amacı ise sevgi duygusunun dini hayatın kaynakları arasındaki konumu, gelişimi, etki ve sonuçlarını irdelemeye yöneliktir.

1. PSİKOLOJİK AÇIDAN SEVGİ

Sevgi konusu, psikolojide heyecan ve motivasyonlar içinde ele alınıp incelenmektedir.¹⁰ Sevgi, genellikle insanın yaşantıları sonucunda oluşan, haz verici bir heyecan durumu olarak değerlendirilmekte ve bu durumda meydana gelen fizyolojik ve psikolojik değişiklikler üzerinde durulmaktadır.¹¹ "*Bağlılık ve sevmeye duygusu*" olarak da tanımlanan¹² sevgi kavramı, "*sevinme*" durumunun ifade ettiği anlamın ötesinde bir sürekliliğe ve derinliğe sahiptir.

Sevgi kavramını anlamlandırmada ön planda tutulan unsurlardan biri "*haz*"dır. Buna göre sevgi, ruhun, insan tabiatının kendisinden lezzet duyduğu, zevk aldığı şeye karşı meyletmesidir.¹³ Bu anlamda sevgi, "*sevilen şeylerin elden gitmesinden ya da amaçlanan şeylerin gerçekleşmemesinden doğan psikik bir acı*"¹⁴ olarak tanımlanan hüznün ile de irtibatlandırılabilir. Sevgiyi tanımlamada etkisi olan bir başka unsur ise "*arzu*"dur. Buna göre sevgi, arzunun, iştahın değişik biçimidir.¹⁵

Sevgi kavramı, irade ile doğrudan irtibatlandırılabilir. İrade, "*dileme, isteme, seçim yapabilme yetisi*"¹⁶ olarak tanımlanırsa, bu durumda iradenin oluşmasında sevginin, en

⁸ Pierre Bovet, *Din Duygusu ve Çocuk Psikolojisi*, çev. Selahattin Odabaş (Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1958), 21.

⁹ Lynn Wilcox, *Sufizm ve Psikoloji*, çev. Orhan Düz (İstanbul: İnsan Yayınları, 2003), 221; Süleyman Derin, "*Gazzâlî'de Allah Sevgisi*", *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, 2/5 (2001), 144-145.

¹⁰ Baymur, *Genel Psikoloji*, 73; Küçük, *Sevgi Medeniyeti*, 25.

¹¹ Baymur, *Genel Psikoloji*, 73-74.

¹² Ahmet Doğan, *Büyük Türkçe Sözlük* (Ankara: Akçağ Yayınları, 2013), "Sevgi", 973.

¹³ Abdullah Tümsek, *Gerçek Sevgi* (İstanbul: Fatih Gençlik Vakfı Yayınları, 1994), 13.

¹⁴ Ya'kub b. İshak el-Kindî, *Üzüntüden Kurtulma Yolları*, çev. Mustafa Çağrırcı (Ankara: TDV Yayınları, 2019), 51.

¹⁵ Gasset, *Sevgi Üstüne*, 8.

¹⁶ Doğan, "irade", 557

önemli motiflerden biri olduğu kabul edilebilir. Bir başka ifadeyle kişi, sevdiği şeye yönelme konusunda istekli davranır.¹⁷

Netice olarak sevgi, duygusal yaşamın bir cephesi olarak oldukça girift, geniş bir kavramdır. Bu nedenle tanımlamada bu özelliklerinin göz önüne alınarak değerlendirilmesi gerekmektedir. Buna göre sevgiyi; "*insanın beğendiği ve hoşuna giden, ona zevk ve haz veren bir şeye kendini şiddetle sürükleyen ve şiddetiyle bütün duygu ve düşünceleri harekete geçiren kuvvetli bir duygu*" olarak tanımlamak mümkündür¹⁸.

1.1. Sevgi Çeşitleri

Sevgiye konu olan varlık, nesne, düşünce ve olaylar oldukça çeşitlilik göstermektedir.¹⁹ İnsan-Allah ilişkisi bağlamında sevgi çeşitleri, üç başlıkta ele alınabilir.

1.1.1. Benlik Sevgisi (Öz-Sevgi)

Benlik sevgisi, belki de sevgi duygusunun gelişim seyri açısından ele alınabilecek ilk duygudur.²⁰ Bu duygunun korunma dürtüsü ile ilişkili olduğu kabul edilmektedir. Her birey, kendi varlığını koruma içgüdüsünün etkisi altında olduğundan, kendi varlığını korumaya çalışır. Bunun doğal sonucu olarak varlığının devamını sağlayan şeyleri sevdiği gibi, varlığını yok edecek durumlardan uzak durmaya çalışır.²¹

Benlik duygusunun ortaya çıkmasına ortam hazırladığı diğer bir duygu ise, "*özgüven*" duygusudur. Birçok duyguda olduğu gibi, benlik sevgisinin de olumsuz bir yönde gelişerek narsist bir eğilim kazanması mümkündür. Sadece kendi için arzu edilen sevgi, bencil duyguları güçlendirir. Bencil duygular, kendini beğenmek ve hırs gibi tezahürlerle kendini gösterebilir.²² Sevgi, paylaşma esasına dayanır. Fromm'a göre narsist eğilimlerin beslediği bencil sevgi ise "*sahip olma*" duygusunun bir yansımasıdır. Bencil sevgi, çevreden "*ben*"e doğru akması istenen tek yönlü bir sevgidir. Halbuki gerçek sevginin tabiatında "*paylaşma*" vardır ve "*ben*"den çevreye doğru, çevreden de "*ben*"e doğru bir akım şeklinde cereyan eder.²³

Sevmenin "*bilme*" ile yakın ilişkisi olduğu kabul edilebilir. Zira insanın hakkında bilgi sahibi olmadığı veya tanımadığı bir kişiyi sevmesi mümkün gözükmemektedir.²⁴ Bu bakımdan insan kendi hakkındaki farkındalığının artması ve kendini sevmesi onu Allah'ı

¹⁷ Şaban Ali Düzgün, "Sevginin İstismarı ve Sevgide Aşırılık (Kültler)", *İnsan Sevgisi, 2007 Yılı Kutlu Doğum Sempozyumu Tebliğ ve Müzakereleri* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2008), 178.

¹⁸ Osman Pazarlı, *Din Psikolojisi* (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1983), 164.

¹⁹ Fromm, *Sevme Sanatı*, 52

²⁰ Osman Necati, *Kur'an ve Psikoloji*, çev. Hayati Aydın (Ankara: Fecr Yayınevi, 1998), 67.

²¹ Hüseyin Peker, *Din Psikolojisi* (Samsun: Sönmez Matbaa ve Yayın, Tarihsiz), 58; Tümsek, *Gerçek Sevgi*, 19.

²² Pazarlı, *Din Psikolojisi*, 92; Peker, *Din psikolojisi*, 58.

²³ Erich Fromm, *Yaşama Sanatı*, çev. Aydın Arıtan (İstanbul: Arıtan Yayınları, 1997), 111; Fromm, *Sevme Sanatı*, 25.

²⁴ Tümsek, *Gerçek Sevgi*, 15.

tanımaya ve sevmeye götürebilir.²⁵ Zira Tanrı ile sağlıklı bir ilişkinin kurulabilmesi de bireyin kendini bilmesi ve "özkabul", "özsaygı" ve "özgüven" duygularıyla yakından ilişkilidir.²⁶

1.1.2. Meta Sevgisi

İnsan, fizyolojik ve psikolojik özellikleri itibariyle kompleks bir varlıktır. Bu bağlamda yemek, içmek, uyumak gibi temel gereksinimlere ihtiyaç duyan, çaresiz kalan, çatışma ve engellemelerle başa çıkmaya çalışan, aynı zamanda ruh dünyasının engin ufuklarında dolaşabilen, kendini çevreleyen zaman ve mekân sınırlarını aşarak metafizik âlemlerle iletişim kurabilen varlık, aynı varlıktır. Onun duygu, düşünce ve davranışlarındaki bu çok boyutluluk, sevgi duygusunun ortaya çıkışında da kendini göstermektedir. Şöyle ki, iki insanın aynı nesneye karşı besledikleri sevginin neden ve sonuçları tamamen farklı olabilmektedir.

Maslow'un ihtiyaçlar hiyerarşisinde ikinci sıraya koyduğu "güvenlik" ihtiyacı, esasen piramidin birinci sırasında bulunan nesnelere yönelik duyguları da yakından ilgilendirmektedir. Zira doğal olarak onun hayatta kalmasını kolaylaştıracak bütün maddesel şeyler bir sevgi objesidir ve ancak insan hayatta kalmanın asgari şartlarını yerine getirdikten sonra kendisinin hayatta kalmasına doğrudan yardımcı olmayan şeylere sevgi hissetmeye başlayabilir. Bu durumun içgüdüsel bir boyutu olduğu da söylenebilir. Zira insanın doğasında kendi varlığını koruyacak birtakım davranışlara kendiliğinden yönelme eğilimi bulunmaktadır. Örneğin; insanın neslini devam ettirmesinde cinsellik ve annelik güdülerinin önemli bir işlevi bulunmaktadır.²⁷ Aynı şekilde onun eşyaya yönelişinde hayatını ve neslini devam ettirme motivenin etkili olduğu açıktır. Özellikle yaşam için ihtiyaç duyulan temel gereksinimlerin elde edilmesi için gösterilen çaba ve elde etmenin verdiği duygusal tatmin, doğal bir durum olup, bu durumun "sahiplenme" motivesi ile de yakın bir ilgisi olduğu söylenebilir. İnsan, mal, gelir getiren mülk, arazi ve fakirlikten kendisine güven duygusu veren, ona toplumda güç ve nüfuz sağlayan eşyanın sevgisini içinde yaşadığı kültür ve bireysel deneyimleri sırasında öğrenmektedir.²⁸ Kur'an-ı Kerim'de insanın bu özelliğine şu şekilde işaret edilmektedir: "*Kadınlardan, oğullardan, kantarlarca yığılmış altın ve gümüşten, salma atlardan, davarlardan ve ekinlerden gelen zevklere düşkünlük, insanlara süslü gösterildi. Bunlar, sadece dünya hayatının geçimidir. Asıl varılacak güzel yer, Allah'ın yanındadır.*"²⁹

²⁵ Fromm, *Sevme Sanatı*, 114.

²⁶ Leo Buscaglia, *Yaşamak Sevmek ve Öğrenmek*, çev. Nejat Ebcioğlu (İstanbul: İnkılap Kitabevi, 1994), 199-201.

²⁷ Necati, *Kur'an ve Psikoloji*, 29-31.

²⁸ Necati, *Kur'an ve Psikoloji*, 34.

²⁹ Âl-i İmrân 3/4; ayrıca bkz. el-Fecr, 89/20; el-Hadîd, 57/20; el-Kehf, 18/46.

Eşyaya duyulan sevgiyi besleyen bir diğer etken de güvenlik ihtiyacıyla ilişkili olan "ebedilik duygusu" dur. Ölümsüzlük arzusu, bir yönüyle ölüm gerçeği karşısında geliştirilen bir savunma tepkisidir. Ölümsüzlük arzusunun dünya çapında genel kabul görmüş bir durum olduğu ifade edilebilir.³⁰ Ancak insanın ölümsüzlük arzusu ile sürekli karşı karşıya kaldığı ölüm gerçeği arasındaki gelgitler, insanın başa çıkmakta zorlandığı bir problem olarak belirmektedir. İspanyol yazar Miguel de Unamuno'nun, "gençken ve hatta çocukken, cehennemden o dokunaklı tasvirleri beni hiç etkileyemedi, çünkü o zamandan bu yana hiçbir şey bana hiçliğin kendisinden daha korkunç gelmemiştir."³¹ şeklindeki ifadesi diğer birçok insan tarafından paylaşılmaktadır. Bu noktada ölümsüzlük arzusu, farklı bir boyut kazanarak; bireyi eşyaya sahip olmaya ve ihtiyacından fazlasını biriktirmeye yöneltmektedir. Kur'an bu duruma "(Vay haline o kişinin) ki, malıyıp biriktirir ve onu saydıkça sayar. Gerçekten malının kendisini ebedi kılacağı sanır"³² ayetiyle işaret eder.

Eşyaya duyulan sevginin dışında itibar, vatan, bayrak sevgisi gibi ruhsal ve manevi yönü ağır basan sevgi çeşitleri de bulunmaktadır. Bunlar da dahil edildiğinde dindar birey için üç temel sevgi kategorisi bulunmaktadır. Bunlar; psikolojik obje, madde ve Allah sevgisi olarak özetlenebilir.

1.1.3. İlahi Sevgi

Sevgi duygusu çeşitli tasniflere tabi tutulmuştur. Bu bağlamda ruhî sevginin insana özgü olduğu ve insan-Allah arasında gerçekleşen sevgi temelli ruhsal ilişkinin de ilahî sevgi olarak kabul edilebileceği belirtilmiştir. İlahi sevgi de dindar insanın Allah'ı sevmesi ve Allah'ın insanı sevmesi şeklinde iki boyutlu olarak gerçekleşmektedir.³³ Tanrı'nın insanı sevmesinin şartları, dini metinlerde ortaya konulmuştur. İnsanın Allah'ı sevmesi konusuna gelince durum farklılaşmaktadır. Her ne kadar dini metinler bu konuda ön planda olsa da insanın dini duygu, düşünce ve davranışlarındaki yoğunluğa göre Tanrı sevgisinin mahiyeti, motiveleri ve sonuçları farklılaşabilmektedir. İslam'ın temel kaynağı olarak Kur'an bağlamında sevgi kavramının değerlendirilmesi, ilahi sevginin mahiyetine dair fikir verebilir.

2. KUR'AN'DA SEVGİ KAVRAMI

Kur'an'da sevgi üzerinde durulmuş ve müteaddit defalar bu duygunun dinî hayatın temeli ve aslî unsuru olduğuna işaret edilmiştir. Kur'an-ı Kerim, sevginin özellikle davranışla olan ilişkisi üzerinde durmuş; Allah'ın sevdiği ve sevmediği davranış

³⁰ Faruk Karaca, *Ölüm Psikolojisi* (İstanbul: Beyan Yayınları, 2000), 142.

³¹ Miguel de Unamuno, *Hayatın Trajik Duygusu*, çev. Mehmet Sait Şener (Ankara: Divan Kitap, 2017), 25.

³² el-Hümeze 104/2-3.

³³ Derin, "Gazzâlî'de Allah Sevgisi", 155-157.

biçimlerimden bahsetmiştir. Bu bağlamda Allah'ın takvâ sahiplerini,³⁴ iyilikseverleri,³⁵ maddî ve mânevî temizliğe önem verenleri,³⁶ tevekkül edenleri,³⁷ sabırlı davrananları,³⁸ adaletli olanları,³⁹ Peygamber'e uyanları⁴⁰ sevdiği; inkârcıları,⁴¹ zulüm ve haksızlık yapanları,⁴² günahlarda ısrar edenleri,⁴³ kendini büyük görüp kibirlenenleri,⁴⁴ nankörleri,⁴⁵ hainleri,⁴⁶ aşırılığa sapanları,⁴⁷ şımarıkları⁴⁸ sevmediği bildirilmiştir.

Kur'an'da geçen "*el-hubb/el-mehabbe*"⁴⁹ ve "*el-mevedde*"⁵⁰ kavramları doğrudan sevgiyle ilişkili olup, "*rahman*", "*rahim*", "*ğafur*" "*uhuvvet*", "*ülfet*" ve "*selam*" kavramları sevgiyle dolaylı ilişkilidir. Muhabbet bir âyette (Tâhâ 20/39), kök bağlantılı hubb ise dokuz âyette geçmekte, yetmiş iki yerde aynı kökten isim ve fiiller yer almaktadır. Sevgiyi ifade eden ayetler incelendiğinde ilk dikkati çeken özelliklerden biri, sevgi temelinde gerçekleşen insan-Allah ilişkisinin çift yönlülüğüdür. Zira bu konuda kullanılan kavramlar, Allah'tan insana doğru bir yakınlığı ifade ettiği gibi, insandan Allah'a doğru bir yakınlığı da ortaya koymaktadır.⁵¹ Örneğin, "*Allah onları, onlar da Allah'ı severler*"⁵² ifadesi, Allah'la kullar arasındaki karşılıklı sevgiyi vurgulamaktadır. Allah'ın latîf, kerîm, raûf, halîm, vekîl, ğafûr, velî, birr, ğaffar, tevvab, afuvv gibi isim-sıfatlarının da Allah'ın insanı sevmesi bağlamında ele alınması mümkündür.⁵³ Kur'an-ı Kerim'de sevgi bağlamında değerlendirilebilecek temel kavramlar şunlardır:

2.1.el-Hubb/el-Mehabbe

³⁴ Âl-i İmran, 3/76

³⁵ el-Bakara 2/195

³⁶ el-Bakara 2/222

³⁷ Âl-i İmran 3/159

³⁸ Âl-i İmran 3/146

³⁹ el-Hucurât 49/9

⁴⁰ Âl-i İmran 3/31

⁴¹ el-Rûm 30/45

⁴² Âl-i İmran, 3/140

⁴³ el-Bakara 2/276

⁴⁴ en- Nahl 16/23

⁴⁵ el-Hac 22/38

⁴⁶ el-Enfâl 8/58

⁴⁷ el-Bakara 2/190

⁴⁸ el-Kasas 28/76

⁴⁹ Bk. el-Bakara 2/115,165,177,216,222,276; Âl-i İmrân 3/31-32,140; en-Nisâ 4/107,148; el-Yûsuf 12/30.

⁵⁰ Bk. el-Tâhâ 20/39; en-Nisâ 4/73; el-Mâide 5/82; el-Ankebût 29/25; er-Rûm 30/21; eş-Şûrâ 42/23; el-Mümtehine 60/1-7.

⁵¹ Bk. Âl-i İmrân 3/31; en-Nisâ 4/54

⁵² el-Mâide, 5/54

⁵³ Fatma İlgin, *Kur'an'da Sevgi Kavramının Din Eğitimi Açısından Değerlendirilmesi* (Edirne: Trakya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021), 18.

Dilimizde daha çok "*muhabbet*" şeklinde kullanılan, sözlükte **hub (hubb)** kökünden isim olduğu belirtilen ve kısaca "*buğzun zıddı*" olarak tanımlanan⁵⁴ bu kavram, sevgi ile ilgili kavramların başında gelmektedir. Kelimenin birinci anlamı, saflık ve hâlisliktir. Kavram, bağlanmak ve sebat etmek, muhafaza etmek ve tutmak manalarında da kullanılmaktadır.⁵⁵

Kavramın bu lügat anlamları düşünüldüğünde, muhabbeti, insanın herhangi bir nesneye samimi olarak duyduğu sürekli yakınlık ve meyil şeklinde tanımlamak mümkündür.⁵⁶ Bu anlamda ilahi sevgi, kulun Allah'a samimi bir şekilde bağlanmasını ve buna uygun olarak davranışlarını düzenlemesini ifade etmektedir.⁵⁷ Zira Kur'an-ı Kerim'de sevginin özellikle davranış boyutuna dikkat çekilmektedir.⁵⁸

2.2.el-Mevedde

Bu kavram, Kur'an-ı Kerim'de insanlar arası ilişkiler anlatılırken kullanılmakta ve yakın dostluğu,⁵⁹ sevgiyi⁶⁰ ve hoşgörüyü ifade etmektedir⁶¹ Örneğin; bir ayette "*mevedde*" kelimesi eşler arasındaki sevgiyi ifade etmek için kullanılmakta, bir başka ayette ise akrabalar arasındaki yakınlık ve dostluğa işaret etmektedir.⁶² Aynı kökten bir kelime olan ve Allah'ın ismi olarak kullanılan "*vedüd*" kavramı ise, sevgi temeline dayalı insan-Allah ilişkisinin anahtar kavramlarından biridir. Bu kavram seven ve sevilen anlamına gelmektedir.⁶³ Bir başka yönüyle ise Allah'ın "*sevginin kaynağı*" olması anlamını ifade etmektedir.⁶⁴ Ayette geçen "... *kendimden bir sevgi verdim*"⁶⁵ ifadesi de bu anlamı desteklemektedir.

3.ALLAH SEVGİSİ

Sevgi konusunun en fazla yer aldığı eserlerin, tasavvuf konularına ağırlık verilen İslami eserler olduğu göze çarpmaktadır. Bu eserlerde, konu, Allah sevgisi ekseninde ele alınmakla beraber, bireyler arası ilişkiler bakımından da incelenmiş ve modern psikolojiyi de aşan dini tecrübeye dayalı psikolojik tahliller yapılmıştır.⁶⁶ Bu noktada ilk akla gelen

⁵⁴ Süleyman Uludağ, "*Muhabbet*", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 30/384.

⁵⁵ İbn Kayyım, *el-Cevziyye, Medaric'us-Salikin*, çev. İ. Tüfekçi, H. Ünal (İstanbul: İnsan Yayınları, 1990), 3/11; Ayrıca bkz. Emine Arslan, *Kur'an-ı Kerim'de "Hubb" (Sevgi) Kavramı* (Elazığ: Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010), 5-7.

⁵⁶ İbn Kayyım, *Medaric'us-salikin*, 3/13; Küçük, *Sevgi Medeniyeti*, 18.

⁵⁷ Ebû Hamid Muhammed Gazzali, *İhya-i Ulum'ud-Din*, çev. Ali Arslan (İstanbul: Merve Yayın Dağıtım,1993), 4/579; bk. el-Bakara 2/165, 195, Âl-i İmrân 3/76,92.

⁵⁸ Bk. el-Bakara 2/165, 195; Âl-i İmrân 3/76,92.

⁵⁹ Bk. en-Nisâ 4/73; eş-Şûrâ 42/23; el-Mümtehine 60/7.

⁶⁰ Bk. el-Ankebût 29/25; er-Rûm 30/2.

⁶¹ Bk. el-Mâide 5/82.

⁶² Bk. er-Rûm 30/21; eş-Şûrâ 42/23.

⁶³ İbn Kayyım, *Medaric'us-salikin*, 3/25.

⁶⁴ Muhammed Esed, *Kur'an Mesajı*, çev. Cahit Koytak – Ahmet Ertürk (Ankara: İşaret Yayınları, 2002), 1/444.

⁶⁵ Bk. Tâhâ 20/39.

⁶⁶ Derin, "Gazzâlî'de Allah Sevgisi", 146.

isimler, İbn Arabi ve Gazali'dir. İbn Arabi, konuyla ilgili müstakil bir eser yazmış, Allah sevgisinin dışında da konuyu ele alarak sevgiyi, "ilahi sevgi", "ruhani sevgi" ve "tabii sevgi" olmak üzere üç farklı boyuttan incelemiştir.⁶⁷ Ona göre var olan her şeydeki güzellik Allah'ın cemîl isminin bir yansıması, güzele yönelik muhabbet de yine O'nun vedûd isminin tecellisidir. Bu yüzden sevilen diğer güzel şeyler de O'nun güzelliğini yansıttığından onlara yönelik sevgi de aslında ilâhî kaynaqlıdır.⁶⁸

Gazali, sevginin belirtileri, sebepleri gibi psikolojik ağırlıklı konularla beraber, Allah sevgisinin mahiyeti ve farklı boyutlarına en kapsamlı eseri olan "İhya-i Ulum'ud-Din"de müstakil bir bölüm ayırmıştır.⁶⁹ Sevgiyi "insan tabiatının haz veren şeye duyduğu ilgi" olarak tanımlayan Gazali, ancak bilinebilen ve algılanabilen şeylerin sevileceğini belirterek, insanın önce kendini ve kendi varlığının devam edip gelişmesine katkıda bulunabilecek şeyleri sevdiğini belirtmiştir. Ona göre sevginin en yüksek derecesi, çıkar sağlama gibi bir duygu söz konusu olmadan bir kimseyi veya bir nesneyi ondaki iyilik, güzellik, yetkinlik gibi üstün nitelikler dolayısıyla sevmektir.⁷⁰

Gazali, insan-Allah ilişkisi bağlamında insanın Allah'ı sevmesini önceleyerek, "araç makam" ve "amaç makam" olmak üzere bu ilişkiyi iki düzlemde ele almıştır. O, zühd, tövbe gibi hasletleri amaç makama ulaşmak için birer araç olarak ifade ederken; Allah sevgisi ve rızası ise ahirette de devam eden bir durum olması münasebetiyle amaç makam sınıfında değerlendirmiştir.⁷¹

İbn Kayyım el-Cevziyye ise sevgi konusunu, Allah sevgisine yoğunluk vererek ele almış; Allah sevgisini tasavvufi bir mertebe olarak değerlendirmiştir.⁷² Diğer tasavvufi eserlerde de özellikle Allah sevgisi üzerinde yoğunlaşıldığı söylenebilir. Son olarak İbn Hazm'ın sevgiye ve sevenlere dair yazdığı "Güvercin Gerdanlığı" isimli eseri, beşeri sevgiyi derin psikolojik tahlillerle ve edebi bir üslupla ele alması bakımından önem arz etmektedir.⁷³

Allah sevgisinin tasavvufi eserlerde diğer disiplinlere oranla daha yoğun işlenmesinin sebebi, Kur'an'da konuya gösterilen önemin yanında tasavvufun insanın deruni boyutuna, kişisel gelişimine öncelik vermesinde aranabilir. Zira din, insan ile Allah arasındaki özel bir ilişkiye işaret etmekte olup, sevgi ekseninde yaşanan ilişki, insan-Allah arasındaki ilişkinin sadece bir boyutudur. Bu özel ilişkide sevgi ile beraber şükran, minnettarlık, saygı, bağlanma, sığınma, gibi duygular da etkilidir. Bu duygulardan biri

⁶⁷ Muhyiddin İbn Arabi, *İlahi Aşk*, çev. Mahmut Kanık (İstanbul: İnsan Yayınları, 1998), 38.

⁶⁸ Uludağ, "Muhabbet", 30/385.

⁶⁹ Gazzali, *İhya-i Ulum'ud-Din*, 4/573-700.

⁷⁰ Gazzâlî, *İhya-i Ulum'ud-Din*, 4/579-580, 582

⁷¹ Derin, "Gazzâlî'de Allah Sevgisi", 147; Gazzali, *İhya-i Ulum'ud-Din*, 4/612

⁷² İbn Kayyım, *Medaric'us-salikin*, 3/9-37.

⁷³ Bk. İbn Hazm, *Güvercin Gerdanlığı*, çev. Mahmut Kanık (İstanbul: İnsan Yayınları, 1998).

diğerlerine oranla öncelikli olabildiği⁷⁴ gibi yoğunluk farkları da zamandan zamana ve bireyin gelişim düzeyine göre farklılık gösterebilmektedir.

Yapılan bütün bu tanımlar, ilahi sevginin, insana lütfettiği sonsuz nimetler karşısında Allah'a duyulan derin minnettarlık ve şükran hisleriyle yakından ilişkili olduğunu göstermektedir. Zira Allah'a bağlılığı ve ibadeti sürekli kılan ve bir zevk haline getiren faktörün sevgi olduğu söylenebilir.⁷⁵

Sevgi temelleri üzerine kurulan bir ilişkinin daha iyi anlaşılabilmesi için insan-Allah ilişkisinin niteliklerinin göz önünde bulundurulması oldukça önemlidir. İzutsu, bu ilişkiyi şu şekilde izah etmektedir:

1-Ontolojik İlişki: Allah'ın yaratan, insanın ise yaratılan bir varlık olması bakımından düşünülebiyecek olan ilişki karşılıklı etkileşime uygun değildir.

2-Haberleşme İlişkisi: Bu ilişki formatında Tanrı, insanı yaratmakla kalmamış onunla iletişime geçmiştir. Haberleşme ilişkisini "sözlü" ve "sözsüz" olmak üzere iki farklı biçimde düşünmek mümkündür. Haberleşmenin Allah'tan insana doğru olan sözlü şekline vahiy, sözsüz şekline ise, Allah'a işaret eden ve "âyat" olarak nitelendirilen tabii hadiseler örnek gösterilebilir.

3-Rab-Kul İlişkisi: Kişisel gelişim yolculuğunda Tanrı'yı terbiye edici "Rab" kabul eden birey her ne kadar kul olarak isimlendirilse de, buradaki kulluk zorunlu kölelik anlamında değil, yüksek düzeyde güvenden kaynaklanan kendini bırakma hali olup, dindarlığın da başlangıcı anlamına gelmektedir. Ancak insanların büyük çoğunluğu reşit yaşta böyle bir teklifle karşılaşmadıkları ve çocukluk döneminde yeterince farkında olmadan dini bir ilişkiye başladıkları için, bu ilişkinin anlamsal boyut kazanmasında insan çeşitli zorluklarla karşılaşmaktadır. Bu nedenle bu türden bir ilişki, genellikle uzun zaman alabilmekte, ve hatta anlamsal boyuta hiç ulaşamayarak güdük kalabilmektedir. Bunun sonucunda ise genellikle daha çok duyguların yönettiği zayıf ve dış güdümlü dini bir ilişki söz konusudur. Zira Rab-kul ilişkisi anlamsal boyuta ulaştığı zaman Allah'ın kemal sıfatlarının üst düzey algısı yanında, insanda ortaya çıkacak duygular, hayranlık, saygı, tevazu şeklinde tezahür edebilmektedir.

4-Ahlaki İlişki: Tanrı-insan ilişkisinin Rab-kul ilişkisine dönüşmesinin doğal sonuçlarından biri olarak anlaşılabilen ahlaki ilişki, Rab figürünün birbirinden farklı iki yönünü ön plana çıkarır. Zira o bir yandan iyilik, merhamet, af ve şefkat sahibi iken diğer yandan da ölçü, düzen, adalet, gazap sahibidir. Benzer bir şekilde insan da zıt özelliklere sahip olup, onda

⁷⁴ Hayati Hökeleki, *Din Psikolojisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1996), 138.

⁷⁵ Hökeleki, *Din Psikolojisi*. 166.

iman, takva, sevgi ve şükür potansiyelleri yanında nankörlük, saldırganlık, şiddet gibi olumsuz potansiyeller de bulunmaktadır.⁷⁶

3.1. Allah Sevgisinin İmkânı ve Mahiyeti

Kur'an ve hadislerde Allah ile kulları arasındaki sevgiden açıkça bahsedilmiş olmakla birlikte, bu sevginin mahiyeti tartışma konusu olmuştur. Allah'ı sevmenin hakikati nedir? Allah sevme ve sevilme sıfatlarıyla nitelendirilebilir mi? Bu tür sorulara İslam düşünce tarihinde farklı cevaplar verilmiştir. İlk müslümanlar ve zâhidler arasında Allah'ın "seven ve sevilen Mevla" oluşu kabul edilirken; Cehmiyye ve Mu'tezile'nin ortaya çıkışıyla birlikte seven ve sevilen Allah anlayışı tartışılır hale gelmiştir. Cehmiyye, sevginin seven ile sevilen arasında bir ilişkinin bulunmasını gerektirdiğini ileri sürerek Allah'ın gerçekten seven-sevilen bir niteliğe sahip oluşunu kabul etmemiş, daha sonra Mu'tezile tarafından benimsenen bu görüş bazı kelamcıları da etkilemiştir. Mu'tezile, insanın Allah'ı sevmesini O'na saygı gösterip itaat etmesi ve rızasını istemesi, Allah'ın kullarını sevmesini de onları ödüllendirmesi, övmesi ve kendilerinden razı olması şeklinde yorumlamıştır. Fahreddin er-Râzî, Eş'arîler gibi Allah'ın fiilî sıfatlarını tevil etmiş, sevme ve sevilme vasıflarını O'nun irade veya kelâm sıfatlarına indirgemıştır.⁷⁷ Bununla birlikte Allah ile insan arasında benzerlik gerektirdiği gerekçesiyle tasavvufi yorumu benimseyenler olduğu gibi, ilahi sevgiyi itaat ve ibadet olarak yorumlayanlar da olmuştur.⁷⁸

Tasavvufi kaynaklarda sevginin daha yoğun bir şekilde yaşanmasını ifade eden ilahi aşk, insan-Allah arasındaki özel bir ilişkiye işaret etmekte olup, ulaşılması arzulanan en önemli mertebelerin başında gelmektedir.⁷⁹ Mistik bir tecrübe olarak yaşanan aşk, insan-Allah arasındaki sezgisel iletişim çerçevesinde ele alınarak yorumlanmış,⁸⁰ heyecan ve duygu yüklü mistik şiirlerin pek çoğunun konusu olmuştur. "Fena fi'llah" ve "Vahdet-i Vücut" teorileriyle aşkın bir felsefe haline gelen mistisizm, kaynağını "ilahi sevgi" düşüncesinden almaktadır.

"İlahi sevgi", imkân dâhilinde olsa da bu sevginin gerçekleşmesinin önünde ciddi engeller bulunmaktadır. Bunların başında ise insanın ihtiyaçları gelmektedir. İhtiyaçlar hiyerarşisinin birinci basamağında bulunan maddesel gereksinimler ve bireyin bunlara kendiliğinden motive oluşu belki de ilahi sevginin önündeki en büyük engel olarak değerlendirilebilir. Dinin hayatla ilgili organizasyonu ister istemez bazı sınırlar ortaya koymakta ve genellikle nefsinin arzu ettiği maddesel şeylere yönelik değişik düzeyde

⁷⁶ Toshihiko Izutsu, *Kur'an'da Allah ve İnsan*, çev. Süleyman Ateş (İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, Tarihsiz), 95-96.

⁷⁷ Uludağ, "Muhabbet", 30/386.

⁷⁸ Küçük, *Sevgi Medeniyeti*, 164; bk. İbn Kayyım, *Medaric'us-salikin*, 3/18.

⁷⁹ Pazarlı, *Din Psikolojisi*, 164.

⁸⁰ Muhammed İkbâl, *İslam'da Dini Düşüncenin Yeniden Doğuşu*, çev. N. Ahmet Asrar (İstanbul: Birleşik Yayıncılık, Tarihsiz), 22.

mahrumiyetler ortaya çıkmaktadır. Diğer bir açıdan özgürlüğün sınırlandırılması olarak da anlaşılabilir olan bu durum, kısıt koyana yönelik olumsuz duyguların yeşermesini de beraberinde getirmektedir. Yani içgüdüsel arzuları ile sınırlar arasında sıkışan insan, çoğu kere içgüdülerinin lehine kararlar verip ilahi olana sırtını çevirebilmektedir. Bireyin maddeyi ihtiyaç olarak değil, güç ve iktidar sağlayıcı bir unsur olarak algılamasını ise ilahi sevgiyi engelleyen belirgin durumlardan biri olarak değerlendirmek mümkündür⁸¹

Allah sevgisinin önündeki engellerden birisi de "*duygusal hamlık*"tır. Gelişimsel bir varlık olan insanın duygusal hamlık yaşaması son derece normal kabul edilse de olumlu duyguların yaşa uygun bir şekilde gelişmemesi sonucu ortaya çıkan bir tür duygusal geri kalmışlık olarak nitelendirilebilecek olan hamlık ve bu durumla yakından ilişkili olan olumsuz duyguların kontrol edilememesi, bir bütün olarak kişilik gelişimini yavaşlatmakta ve dış dünyaya ilişkin olumsuz veya düşmanca bakışları beraberinde getirebilmektedir. Bu durumlarda olumlu da olsa herhangi bir duygunun ham şekli aşırı başat bir pozisyon kazanarak deyim yerindeyse sistemi kilitlemektedir. Bu ve benzer durumlar diğer olumlu duyguların gelişimini katlettiği gibi Allah sevgisinin güçlenmesini de önemli ölçüde engellemektedir. Örneğin herhangi bir şeye "*tutku*" düzeyinde bağlanma veya "*hırs*", sahip olma çabasına dönüşünce ilahi sevginin özünde yer alan "*paylaşma*" duygusunu zayıflattığı gibi, Allah sevgisinin gelişmesine de izin vermemektedir. Zira Kur'an'ın ifade ettiği gibi yapısal olarak maddesel şeylere zaafı olan⁸² ve bu arzusu nedeniyle dini sınırlar ile karşılaştığı zaman bir çatışma içine düşen dindar birey, çatışmayı dinî prensiplere üstünlük vererek çözümlenemediği zaman, çoğu kere ya dini ölçüleri görmezden gelmekte ya da rasyonalizasyon mekanizmasının dini ölçülere uymamasını haklı gösterecek türlü argümanlar üretmektedir.⁸³ Benzer durumların sıklıkla tekrarlanması yabancılaşma veya benlik bütünlüğünü kaybetmeye varacak kadar patolojik durumlar oluşturabilmektedir. Bu duruma Fromm; "*Nevrozlar, para ve iktidar hırsı gibi durumlar, belli bir tutkunun bireye hakim olması ve onun kişiliğinden ayrılmasıyla ortaya çıkar ve giderek bireyi bir kuvvet olarak yönetmeye başlar. Sonuçta tutku, kişinin kahramanı, tanrısı olmuş, kişi ona yenik düşmüştür...*"⁸⁴ şeklinde dikkat çekmiştir.

Netice olarak insan-Allah ilişkisinin sevgi temeline oturtulması, dini gelişim açısından son derece önemli olsa da kolay gerçekleşebilecek bir durum değildir. Uzun bir süreç olarak nitelendirilebilecek olan dini gelişim sürecinde sevgi duygusunun yeşermesi ve zamanla başat hale gelmesi sevgi merkezli bir dini eğitim kadar anlamsal boyutun da gittikçe yükselmesini öngören bir süreci gerektirmektedir. Bu yönüyle sevgi, yalın bir duygu olmayıp, olumlu diğer bütün duyguları içinde az veya çok barındırmakta olup, bütün sevgi

⁸¹ Necati, *Kur'an ve Psikoloji*, 34.

⁸² el-Âdiyât, 100/8

⁸³ Ardoğan, *Kur'an ve İnsan Psikolojisi*, 128-129.

⁸⁴ Erich Fromm, *Çağımızın Özgürlük Sorunu*, çev. Bozkurt Güvenç (Ankara: Gündoğan Yayıncılık, 1995), 59.

türlerinde de diğer olumlu duygular bulunmaktadır. Bu bağlamda, iyilik, minnettarlık, estetik, hayranlık, güzellik ve merhametin, sevgi duygusunun gerek oluşumu gerekse gelişimi açısından son derece önemli olduğu düşünülmektedir.⁸⁵

3.2. İlahi Sevginin Kaynakları

Özellikle bireyler arası iletişimde, bir insanın diğerini neden sevdiğinin cevabı aranırken farklı değerlendirmeler yapılmaktadır. Bu görüşlerde genellikle kişilik özellikleri ön planda tutulmaktadır. Buradan hareketle yapılan bir değerlendirmeye göre insan, kendi kişilik özelliklerini taşıyan insanlarla daha yakın ilişki kurar. "*Benzerlik teorisi*" olarak adlandırılan bu teorinin aksine "*Tamamlayıcılık teorisi*"ni savunanlar, bizde bulunmayan fakat bulunmasını istediğimiz özellikleri taşıyan insanlara daha yakın ilgi duyacağımızı belirtmektedirler.⁸⁶ Bu iki teorinin dışında, sevginin hiçbir nedene dayanmadığını, bir kişinin diğerine bağışladığı bir armağan olduğunu ileri sürenler de olmuştur.⁸⁷

Yapılan ampirik araştırmalarda bu teorilerin her birini destekleyici mahiyette veriler elde edilmiştir.⁸⁸ Bu, insanın kişilik özelliklerinin farklı olması, sevginin çok yönlü ve girift bir kavram olması gibi nedenlerle izah edilebilir. Özellikle insanı konu alan bilimlerde tek boyutlu nedensel yaklaşımlar pek kabul görülmemektedir.⁸⁹ Ayrıca insan-Allah münasebetinde farklı bir ilişki söz konusudur. Bir tarafta görünmeyen, yaratıcı, Mutlak ve Aşkın bir varlık; diğer tarafta ise yaratılan, muhtaç, fizyolojik ve psikolojik özellikleri ile tamamen farklı bir varlık bulunmaktadır. Bu nedenle insanın Allah'ı sevmesinin temellerini ortaya konulan teorilerin ötesinde aramak gerekir. Allah sevgisinin temellerinin ortaya konulması, Allah sevgisinin farklı yoğunluklarının da ortaya çıkmasına yardımcı olabilir.⁹⁰

3.2.1. İnsanın Doğası

Her insanın sevme istidadını herhangi bir nesneye yöneltmesi ve her insanda sevmeye konu olan bir nesnenin varlığı, sevginin insan doğasında bulunan bir potansiyel olduğu şeklinde değerlendirilmektedir. Bu yüzden sevginin oluşmasından ziyade, gelişmesinden söz edilebilir. Buna göre potansiyel olarak insan doğasında mevcut olan sevgi, birtakım etkenlerle olumlu veya olumsuz yönde bir gelişim gösterir.⁹¹ Buscaglia'nın

⁸⁵ Gürol Zırhloğlu, *İnsan Yaşamındaki Yeri ve Kaynağı Bakımından Etik Bir Değer Olarak Sevgi*, (İstanbul: Maltepe Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020), 181.

⁸⁶ Hugh La Follate, *Sevgi, Kimlik ve Ahlak*, çev. Ferma Lekesizalın (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1997), 72-74; Wilcox, *Sufizm ve Psikoloji*, 225.

⁸⁷ La Follate, *Sevgi, Kimlik ve Ahlak*, 73.

⁸⁸ La Follate, *Sevgi, Kimlik ve Ahlak*, 72.

⁸⁹ Belma Özbaydar, *Din ve Tanrı İnancının Gelişmesi Üzerine Bir Araştırma* (İstanbul: Baha Matbaası, 1970), 7-8

⁹⁰ Wilcox, *Sufizm ve Psikoloji*, 229.

⁹¹ Leo Buscaglia, *Bir Sevgi Yolculuğu*, çev. Belkis Çorakçı (İstanbul: İnkılap Kitapevi, Tarihsiz), 25.

deyimiyle "sevgi, çoğu kez her insanın içinde hareketsiz yatar ve tüm güzellikleriyle çiçek açmak üzere ısrarlı bir dönemi bekler."⁹²

Kur'an'da yaratma ile ilgili olarak kullanılan kavramlardan biri olan fitrat kavramı, biyolojik bir var etmenin ötesinde, ruhsal donanımların verilmesini de ifade etmektedir. İnsanda iki el, iki göz, iki kulağın var olması gibi biyolojik özellikler onun fitratının bir gereğidir.⁹³ Ancak bu kavram, aynı zamanda, insanın doğasında Yüce bir "Varlık"ın uluhiyetine inanca işaret etmektedir.⁹⁴ Bir başka ifadeyle fitrat terimi, insanın doğru ile yanlış arasında ayırım yapabilmesine ve böylece Allah'ın varlığını ve birliğini kavrayabilmesine imkân veren, doğuştan edindiği sezgisel yeteneği ifade eder.⁹⁵ Bu yaratılış, tam ve eksiksiz olup, dini yaşayışın temelinde de bu istidat bulunmaktadır.⁹⁶ Bu dini istidadın varlığı Kur'an'da "Öyleyse sen yüzünü Allah'ı birleyen olarak dine, Allah'ın o fitratına çevir; ki insanları bunun üzerine yaratmıştır..."⁹⁷ ayetiyle işaret edilirken, hadiste ise "Her doğan fitrat üzere doğar; sonra ana babası onu Yahudi, Hristiyan, Mecusi yapar..."⁹⁸ şeklinde dikkat çekilmiştir. Buna göre insanın tabiatında Tanrı'ya imanla beraber O'nu sevme duygusu da potansiyel olarak mevcuttur. Ancak hadiste de işaret edildiği üzere Allah sevgisinin gelişmesinde fitratta yer alan sevme kabiliyeti ile beraber çevre şartlarının da etkili olduğunu belirtmek gerekir.⁹⁹

3.2.2. İnsanın Allah'tan Bir Nefha Taşması

Allah ile insan arasındaki ilişkinin farklı şekilleri söz konusudur. Bu ilişkilerden biri de yaratan-yaratılan ilişkisidir.¹⁰⁰ Kur'an, insanın yaratılmış olduğuna özel atıf yapmakta; özellikle ruhsal yapısının ilahi özelliklerle donatıldığına dikkat çekmektedir. İki ayette geçen "kendi ruhumdan üfledim"¹⁰¹ ifadesi, konuyu açıklayıcı bir anahtar vazifesi niteliğindedir. Bu ifade, farklı şekillerde yorumlanmış ve bazı bilginler tarafından insana hayat, bilinç, duyarlık gibi özelliklerin verilmiş olmasını anlatan mecazi bir ifade olarak kabul edilmiş; bazı alimler tarafından ise ilahi özelliklerin bir yansımasının insana verilmesi şeklinde değerlendirilmiştir.¹⁰²

⁹² Buscaglia, *Sevgi*, 55.

⁹³ Ali Ünal, *Kur'an'da Temel Kavranlar* (İstanbul: Beyan Yayınları, 1990), 201.

⁹⁴ Elmalılı M. Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili* (Ankara: Çelik Şura Yayınları, Tarihsiz), 6/28.

⁹⁵ Esed, *Kur'an Mesajı*, 2/826.

⁹⁶ Hökekleli, *Din Psikolojisi*, 124.

⁹⁷ Bk. er-Rûm 30/30; el-En'âm 6/79; Yâsîn 36/22.

⁹⁸ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *el-Câmi'u's-şâhîh*, nşr. Halil bin Me'mûn Şeyhâ (Lübnan-Beyrut: Dâru'l-M'arife, 2004), "Cenâiz", 91 (No. 1385).

⁹⁹ Hökekleli, *Din Psikolojisi*, 125.

¹⁰⁰ İzutsu, *Kur'an'da Allah ve İnsan*, 95.

¹⁰¹ Bk. el-Hicr 15/29; Sâd 38/72.

¹⁰² Esed, *Kur'an Mesajı*, 2/518; bk. Ebu'l-Ala Mevdudi, *Tefhimu'l-Kur'an*, çev. Komisyon (İstanbul: İnsan Yayınları, 1991), 2/571.

İnsanın yaratılışı ile ilgili olarak geleneksel ve yaygın yorum, nefsin, insanın biyolojik ve maddi dürtülere; ruhun ise nefsin karşısında ahlaki değer ve ideallere müteallik olduğu şeklindedir.¹⁰³ Sevgi ekseninde kurulan insan-Allah ilişkisi, gündelik bir şuur seviyesinin üstünde, yoğunlaşmış ve üstün bir şuur seviyesini zorunlu kılar. Bu şuur, biyolojik ve maddi dürtülerin aşılması, ruhi özelliklerin ön planda tutulması ile mümkün olabilir. İnsanın ruhu ise ilahi özelliklerden yansımalar taşımaktadır. Buna göre insanın Allah'ı sevmesi ve O'na bağlılık ve yakınlık hissetmesi bu durumun doğal bir sonucu olarak kabul edilmektedir.¹⁰⁴

3.2.3. Sevgi Gereksinimi

İnsan, doğumundan itibaren bir takım fizyolojik gereksinimlere ihtiyaç duyar. Onun yemek, içmek, uyumak gibi temel fizyolojik ihtiyaçların yanında duygusal gereksinimlerinin de karşılanması gerekir. İnsanın fizyolojik ihtiyaçların karşılanmamasının bazı yıkıcı sonuçları ortaya çıkarması gibi; duygusal gereksinimlerin karşılanmaması da benzer şekilde yıkıcı sonuçlara neden olabilmektedir.¹⁰⁵ Bu bağlamda sevginin bireyin en önemli duygusal gereksinimlerinden biri olduğunu ifade etmek mümkündür.

Kuşkusuz sevgi gereksiniminin karşılanmasında en etkin kurum ailedir. Aile, çocuğun bu ihtiyacının karşılandığı bir ortamı hazırladığı gibi, çocuğun grup içinde dengeli bir birey olabilmesi için ona gereksinim duyduğu diğer bir duygu olan güven duygusunu ve sosyalleşme yolunda uygun davranış biçimlerini içeren bir model de sunar.¹⁰⁶ Erikson'un psiko-sosyal gelişim kuramında da çocuğun çevresine karşı güven duygusunun oluşum süreci, doğumdan 18. aya kadar devam eden dönem olarak kabul edilmekte, bu dönemde sevgiyi temele alan anne baba tutumları, temel güven becerisinin kazanılmasında önemli rol oynamaktadır.¹⁰⁷ Bununla birlikte insan, çocukluktan yaşlılığa doğru ilerledikçe sosyal çevresi genişlemekte, ilişkilerde sevgi gereksinimi kendini farklı biçimlerde göstermektedir.¹⁰⁸

Bireyin sevgiye ihtiyaç duymasında "*sevgi*" ve "*ihtiyaç*" terimlerinden hangisinin daha öncelik arz ettiği ve sevginin oluşup olgunlaşmasında hangi kavramın öncelikli bir öneme sahip olduğu önemli bir soru olarak karşımıza çıkmaktadır. Zira "*sevdiği için muhtaç olmak*" ile "*muhtaç olduğu için sevmek*" arasında fark vardır. Konuya Tanrı sevgisi açısından bakılacak olursa, birinci durumda Tanrı tek başına sevmeye layık olup, sevildiğinden

¹⁰³ Ardoğan, *Kur'an ve İnsan Psikolojisi*, 21.

¹⁰⁴ Wilcox, *Sufizm ve Psikoloji*, 230.

¹⁰⁵ Buscaglia, *Sevgi*, 57.

¹⁰⁶ Faruk Karaca, *Dini Gelişim Psikolojisi* (Trabzon: Eser Ofset Matbaacılık, 2016), 95-96; Haluk Yavuzer, *Çocuk Psikolojisi* (İstanbul: Remzi Kitapevi, 1996), 140.

¹⁰⁷ Doğan Cüceloğlu, *İnsan ve Davranışı*, (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1997), 336-38; Selçuk Budak, *Psikoloji Sözlüğü*, (Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 2000), "Temel Güvensizliğe Karşı Güven", 739

¹⁰⁸ Buscaglia, *Bir Sevgi Yolculuğu*, 17.

dolayı ihtiyaç duyulan bir figür iken; ikinci durumda bir bakıma şartlı bir sevgi söz konusudur. Olgun sevgi, almaya değil, vermeye dayanan, özgürce seçilmiş, etkin bir eylemdir.¹⁰⁹ Bu nedenledir ki Fromm, Tanrı sevgisinin, ayrılığın üstesinden gelme ve birliğe ulaşma ihtiyacından kaynaklandığını düşünmektedir.¹¹⁰

3.2.4. İyilik (İhsan)

İnsan, doğası gereği kendine iyilik yapana yakınlık duyar ve onu sever. Kendisine kötülük yapandan ise uzak durmaya çalışır ve ondan nefret eder. "*İnsan, ihsanın kölesidir.*" deyişi, bu psikolojik gerçeğin bir ifadesi olarak kabul edilebilir.

İslam düşüncesinde Allah, mutlak,¹¹¹ tek,¹¹² ezeli ve ebedi¹¹³ mutlak iyilik ve adalet sahibidir.¹¹⁴ Mutlak iyiliğin kaynağı olan Allah, aynı zamanda adaletlidir ve adaletinin üzerine oturduğu zemin de merhamettir. "*O (Allah) kendi üzerine merhameti yazmıştır.*"¹¹⁵ Kudret ve adalete dayanmayan bir sevgi, pasif bir etkilenmeden, hatta zafiyetten başka bir şey değildir.¹¹⁶ Allah mutlak iyilik sahibi olmasının bir gereği olarak insana sayısız nimetler vermiştir. "*Allah'ın nimetlerini sayacak olsanız bitiremezsiniz.*"¹¹⁷ Bu nedenle Allah, en yüce sevgiye layık olandır.¹¹⁸

Allah'ın iyilik sahibi olması ona yönelik sevgi duygusunun yeşermesine sebep olmakla beraber, sadece iyilik temeline dayanan bir sevgi de olgun bir sevginin garantisidir. Zira yalnız iyilik duygusunun motive ettiği sevgi, şartlı ve pragmatisttir. Halbuki sevgi, aynı zamanda sabır, ümit, fedakarlık gibi diğer olumlu duyguların tamamını içerecek bir genişliğe sahip olup, gelişimsel bir doğaya sahiptir. Diğer olumlu duygular gibi sevgi de hamlıktan olgunluğa doğru ilerleme kat eder. Bu yüzden sevgiyi bireyin bir bütün olarak dünyaya yönelik ilişkisini belirleyen bir tutum olarak tanımlayan Fromm, onu aynı zamanda uzun uğraşlar sonucu geliştirilen bir sanat olarak nitelemiştir.¹¹⁹ Olgun sevgi, teslimiyetçidir. Sevgiliden gelen elem verici durumları da hoşnutlukla karşılar, O'nu salt "Allah" olduğu için sever.¹²⁰ Zira sadece iyilik karşılığında yeşeren sevgi, iyiliğin varlığı ile kaim olup, sebebin ortadan kalkması onun da gücünü kaybetmesine neden olmaktadır. Bu durum Kur'an'da; "*Fakat insan, ne zaman Rabbi kendisini bir denemeden geçirse, ona bir iyilikte bulursa, ona nimetler verse: "Rabbim bana ikramda bulundu" der. Ama ne zaman onu*

¹⁰⁹ Fromm, *Sevme Sanatı*, 26;42.

¹¹⁰ Fromm, *Sevme Sanatı*. 64.

¹¹¹ en-Nûr 24/35.

¹¹² el-İhlâs 112/1.

¹¹³ el-Hadîd 57/3.

¹¹⁴ Bkz. Âl-i İmrân 3/108; el-A'râf 7/156, el-Mü'min 40/7.

¹¹⁵ el-En'âm 6/13.

¹¹⁶ Mehmet Sait Aydın, *Din Felsefesi* (Ankara: Selçuk Yayınları, 1996), 138.

¹¹⁷ en-Nahl 16/18.

¹¹⁸ İbn 'Arabî, *İlahi Aşk*, 35.

¹¹⁹ Fromm, *Sevme Sanatı*, 14-15, 52

¹²⁰ Tümsek, *Gerçek Sevgi*, 56.

deneyerek rızkını kıssa, hemen "Rabbim bana ihanette bulundu" der¹²¹ ayetiyle eleştirilmektedir.

3.2.5.Güzellik

Allah sevgisinin kaynaklarından biri de güzelliştir. Cemal sıfatları ile mutlak güzelliğin Zat'ında toplandığı¹²² Allah, güzelliğin yaratıcısı olduğu gibi aynı zamanda kaynağıdır. Hz. Peygamberin ifadesiyle: "...Muhakkak ki Allah güzeldir, güzelliği sever..."¹²³ Kendisi güzel olan ve güzelliğin kaynağı olan Allah'ı "Allah" olarak sevmek, sevginin zirve noktasıdır. Ancak bu düzeye ulaşmak, normal şuur seviyesinin üzerinde bir şuur düzeyini gerektirmektedir.¹²⁴

Allah sevgisini tecrübe etmiş büyük mutasavvıflar, mistik şiirlerinde hep bu zirve sevgiye vurgu yapmışlardır. Mesela; İbn A'rabi bir beytinde sevginin gayesini şu şekilde ifade eder:

"Biz "Sevgi"den sudur ettik

Sevgi üzerine yaratıldık

Sevgi'ye doğru yöneldik

Sevgi'ye verdik gönlümüzü."¹²⁵

4.İLAHİ SEVGİNİN BOYUTLARI

4.1.Bilişsel Boyut:

Bilişsel boyut, sevginin bilgi yönünü ifade etmektedir. Bilme, sevgiye ulaşmanın ilk adımıdır. Herhangi bir nesne hakkında bilgi sahibi olmadan, o nesne hakkında sevgi tasavvur etmek mümkün değildir.¹²⁶ Bu gerçek, ilahi sevgi için de söz konusudur. Bu sevgi çeşidinde de bilme ve idrak etmenin sevgiye kaynaklık etmesi esastır.¹²⁷

Allah sevgisine öncelik eden bilgi, doğrudan edinilen bilgi olmayıp dolaylı bilgidir. Zira sevgiye konu olan Tanrı, "Aşkın" bir varlıktır. Bu yüzden Allah'ın zatı ile ilgili olarak doğrudan bilgi elde edilmesi mümkün değildir.¹²⁸ İnsan, Allah'ı O'nun kendisi hakkında verdiği bilgiler (ayet) ve tabiata gizlemiş olduğu işaretler (âyet) vasıtasıyla bilebilir. Kâinatın varlığı, orada cereyan eden olaylar, bütün eşya, O'nun varlığının ve kudretinin

¹²¹ el-Fecr 89/15-16.

¹²² İbn 'Arabî, *İlahi Aşk*, 34.

¹²³ Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc Müslim, *el-Câmi'u's-şâhîh*, nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkî (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1413/1992), "Kitâbu'l-îmân", 147.

¹²⁴ Tümsek, *Gerçek Sevgi*, 53.

¹²⁵ İbn 'Arabî, *İlahi Aşk*, 26.

¹²⁶ Fromm, *Sevme Sanatı*, 36.

¹²⁷ Gazzali, *İhya*, 4/579.

¹²⁸ İzutsu, *Kur'an'da Allah ve İnsan*, 62.

belirtileridir.¹²⁹ Bu işaretlerden hareketle, Tanrı bilgisine ulaşmada, insanın duyu organları devreye girmektedir.¹³⁰ Bununla beraber bu ulaşmada, -özellikle tasavvuf düşüncesinde- ortaya konulan ve "ma'rifetu'llah" olarak isimlendirilen bir yol söz konusudur. "Ma'rifet", doğrudan temas yoluyla Allah'tan alınan bilgidir. Bu temas, âşıkla maşukun sevgi esnasında bir tek şahıs olması gibi bilenle bilinen arasında bir birlik meydana gelmesi şeklinde gerçekleşir.¹³¹

İnsanın Yaratan ile ilişkisini bir yönüyle sübjektif boyutta, yani dini tecrübe bağlamında değerlendirmek mümkündür. "Deneme, sınaama, görgü"¹³² anlamındaki tecrübe kavramı, dini hayatla ilişkilendirildiğinde "Allah'ın alamet, işaret, tezahür ve delillerini sezgisel algılama, vasıtasız doğrudan doğruya kavrama, kutsal ve ilahi kudretle sezgisel ve duygusal ilişki kurma" olarak değerlendirilmektedir.¹³³ Oldukça geniş bir yelpazede gerçekleşen dini tecrübenin oluşum biçimi, inanç şekillerine göre farklılık arz ettiği gibi yaşanan dini duyguların tonunda da bir çeşitlilik söz konusu olmaktadır.¹³⁴ Bu yönüyle sevgi temelinde yaşanan bir insan-Allah ilişkisinin de önemli oranda sübjektif bir dini tecrübe olarak değerlendirilmesi mümkündür.

Gazali, sevgiye temel teşkil eden bilginin elde edilmesinde, duyu organlarının ötesinde bir idrakin olması gerektiğini ve bu idrake ulaşmada manevi bir aygıt olarak nitelediği kalbin önemli bir işlev üstlendiğini bildirmiştir¹³⁵

Diğer sevgi çeşitlerinde olduğu gibi ilahi sevgiye ulaşmada bilgi önemli olsa da yeter şart değildir. Zira salt bilgi, sevginin tam zıddı duyguları da oluşturabilir. Bu bağlamda sevgi duygusunda bilişsel boyut, sevgi objesini tanılama işlevi görüp duygunun oluşması, içeriğin cazibesıyla yakından ilişkili olarak, hoşluk, hayranlık, yakınlık hissi gibi diğer duyguların harekete geçmesini gerektirmektedir. Zira sevgi, birçok duygu ile bağlantılı bir histir. Bağlılık, hayranlık, sabır ve merhamet bunların başında gelmektedir. Nefret dışında pek çok duygu ve heyecan içerisinde sevgi öğelerine rastlamak mümkündür. Bu durum, sevginin hem gündelik yaşamda hem de dinî hayatta çok yönlü ve yaygın mevcudiyetine işaret etmektedir.¹³⁶ Örneğin, Kur'an'da Hz. Muhammed'e yönelik olarak "kendilerine kitap verdiklerimiz, onu kendi çocuklarını tanıdıkları gibi tanımalarına"¹³⁷ rağmen ona

¹²⁹ Bk. Âl-i İmrân 3/190; en-Nisâ Nisa, 4/1; el-Mülk 67/3-5.

¹³⁰ Gazzali, *İhya*, 4/579.

¹³¹ Izutsu, *Kur'an'da Allah ve İnsan*, 63.

¹³² Doğan, "Tecrübe", 1075

¹³³ Hökelekli, *Din Psikolojisi*. 131.

¹³⁴ Faruk Karaca, *Din Psikolojisi*, (Trabzon: Eser Ofset Matbaacılık, 2020), 100.

¹³⁵ Gazzali, *İhya*, 4/578.

¹³⁶ Bovet, *Din Duygusu ve Çocuk Psikolojisi*, 21.

¹³⁷ el-Bakara 2/146.

inanmadıklarından bahsedilerek, deyim yerindeyse ona yönelik pozitif duygulara sahip olmamaları, davete icabet etmemelerine gerekçe gösterilmiştir.

4.2.Duygusal Boyut

"Bireyde iç ya da dış etkiler sonucu oluşan, bilinçli bir katkı olmaksızın ortaya çıkan; hoş giden veya gitmeyen yaşantılar oluşturan psikolojik durum"¹³⁸ olarak tanımlanan duygu, karmaşık bir yapıya sahip olup, kişiye ve duruma göre farklı tezahürleri ile ortaya çıkabilmektedir.

İnsanın ruh dünyasında kendini ilk belli eden ve hayatı boyunca etkinliğini devam ettiren duygular içerisinde, sevginin eşlik ettiği güven duygusunun, etki alanı ve derecesi itibarıyla ayrı bir öneme haiz olduğu ifade edilebilir. Dini/manevi/ahlaki duyguların temelini teşkil eden Allah'a sığınma ve bağlanma duygusunun oluşum ve gelişiminde sevgi ve onaylanma arzularının etkisine dair vurgular dikkati çekmektedir.¹³⁹

Dini yaşayışın önemli bir alanını teşkil eden dini duygunun ne olduğuna dair herkesin birleşebileceği bir tanımlamanın mümkün olmadığı ifade edilebilir. Bununla birlikte türlü dini objeler karşısında beliren birçok dini duygunun, hangisinin daha baskın olduğuna bağlı olarak dinin bireyde hayat bulmasına kaynaklık edebileceği ifade edilmektedir. Bu bağlamda yerine göre korku, sevgi, hayranlık, bağlılık, ümit, şükür, sonsuzluk arayışı vb. duygu durumları, dini duygunun ilk kaynağı olabileceği gibi genel anlamda dini yaşamın besleyicisi olarak da işlev görebilmektedirler.¹⁴⁰

Dinin hayat bulmasını sağlayan, onun duyulması ve yaşanmasıdır. Bu yaşam, insanın inanç, duygu, tutum ve davranışlarında kendini gösterir. Kuşkusuz dinin kök saldığı duygu dünyasında en etkili olabilecek duygulardan birinin sevgi olduğu ifade edilebilir.¹⁴¹

Frankl, sevgiyi "bir başka insanı, kişiliğinin en derindeki çekirdeğinden kavramanın tek yolu" olarak değerlendirir ve sevginin yaşamda bir anlam bulmanın yollarından biri olduğuna vurgu yapar.¹⁴² Dini duygunun da bir bakıma insanın anlam arayışının cevabı olarak kabul edilmesi durumunda, bu arayışta sevgi, önemli bir referans olarak kabul edilebilir. Bu anlamda dini duyguları diğer duygu durumlarından bağımsız düşünmek mümkün değildir. Örneğin, dini sevgi, insandaki tabii sevgi duygusunun dini konulara yönelmiş şekli olarak değerlendirilebilir.¹⁴³ "Fitrat" kavramı temelinde ele alınan ve insan

¹³⁸ Halil Apaydın, *Din Psikolojisi Terimleri Sözlüğü*, (İstanbul: Bilim Kent Yayınları, 2016), "Duygu", 87

¹³⁹ Karaca, *Dini Gelişim Psikolojisi*, 29-30

¹⁴⁰ Kerim Yavuz, *Çocukta Dini Duygu ve Düşüncenin Gelişmesi*, (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1983), 34

¹⁴¹ Yavuz, *Çocukta Dini Duygu ve Düşüncenin Gelişmesi*, 37

¹⁴² Viktor E. Frankl, *İnsanın Anlam Arayışı*, çev. Selçuk Budak, (İstanbul: Okyanus Yayıncılık, 2017), 126

¹⁴³ Bovet, *Din Duygusu ve Çocuk Psikolojisi*, 15

tabiatında varlığı kabul edilen "Aşkın" bir varlığa inancın da bu tabii sevgiden bağımsız düşünülemezliği aşıkardır.¹⁴⁴

Sevgi duygusu birtakım tezahürler ile ortaya çıkar. İnsanın, herhangi bir uyarana verdiği duygusal tepki jest ve mimiklerine yansır. Olumlu duygusal çıktılar, uyarıcıya yönelik olarak olumlu tutumlar gelişmeye yol açarken, bunun tam tersi de geçerlidir. Bu şekilde zaman içerisinde birey olumlu tepkiler verdiği davranış kalıplarını benimsemeye ve kendine mal etmeye başlar. Bu şekilde dışsal uyaranlara yönelik ortaya çıkan (olumlu ve olumsuz) duygular döngüsel olarak kendilerini yeniden üreterek daha güçlü hale gelirler. Henüz yeterli olgunluk düzeyine ulaşmamış duyguların aniden aşırı yoğunluk kazanması duygusal patlamalara neden olarak yıkıcı sonuçlar üretebilir. Örneğin sevginin yoğun şekli olarak ifade edilen aşk, bireyin psiko-sosyal uyumunu bozabildiği gibi patolojik durumların oluşmasına da neden olabilir. Sevgide de durum farklı değildir. Olgunluk düzeyine ulaşması için diğer olumlu duygular ve bütün olarak kişilikle birlikte sevginin de gelişmesi gerekmektedir. Sevginin gelişip olgunlaşması da pratik deneyimlerle gerçekleşir. Fromm'un da ifade ettiği gibi olgun sevgi bireyin kendi bütünlüğünü, bireyselliğini koruyarak gerçekleştirdiği birliktir.¹⁴⁵

4.3. Davranış Boyutu

Sevgi duygusu kendi gelişim seyri içinde "önem" olarak ifade edilebilecek bir bilişsel çıktı üretir. Zira sevgi objesi seven için önemli olup sevgi arttıkça sevgiliye atfedilen önem de artar. Bu durum sevgi duygusunun davranışsal çıktılarının oluşmasını sağlar. Bunun sonucunda seven insan, sevdiğinin hoşuna gidecek şeyleri yapmaya yönelirken; hoşuna gitmeyecek davranışlardan ise uzak durmaya çalışır. Zaman içerisinde döngüsel olarak birbirini yeniden üreterek pekiştiren duygu ve davranışların karşılıklı etkileşimi zamanla sevgi objesinin en önemli hale gelmesiyle sonuçlanır. Herhangi bir şeyin en önemli hale gelmesi ise esasen denetim odağını ele geçirmesi demektir. Örneğin, parayı en önemli değer haline getiren birisi için algılarının seçici noktasında bulunan para, bütün her şeyi paraya çevirme motivasyonunu üretir. Benzer bir gelişim süreci ilahi sevgi için de geçerlidir. İlahi sevgi de adım adım ilerleyerek Allah'ın gittikçe daha çok önem arz eden bir figür haline gelmesiyle sonuçlanır. Buna göre sevgi, dini davranışları motive edebilecek belki de en güçlü kaynak pozisyonundadır. Buna paralel olarak görev duygusunun da eşlik ettiği sevgi duygusu, ibadetlerin sıkıcı ritüeller olmasından öte bir zevk halini almasını sağlayabilir.¹⁴⁶ Ancak sürecin kolay ilerlemediği de açıktır. Zira kendisi de gelişimsel ve doğal olarak ruhsal hayatı değişkenlik arz eden bir varlık olan insan için sevgi nesnelere birden çok olup bunlar arasında birbirine zıt olanlar da bulunmaktadır. Çocukken oyuncağını çok seven insan, gençlik dönemine gelince başka bir insanı çok sevebilmekte, yetişkinlik döneminde malını,

¹⁴⁴ Hülya Alper, *İmanın Psikolojik Yapısı*, (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2002), 95

¹⁴⁵ Fromm, *Sevme Sanatı*, 27.

¹⁴⁶ Hökelekli, *Din Psikolojisi*. 166.

itibarını, makamını en çok sevdiği unsur haline getirebilmektir. Kur'an sevgi objelerini "baba, çocuk, kardeş, eş, akraba, mal, ticaret ve mesken" olarak sekiz kategori olarak belirlemiş ve Allah'ı da bir sevgi nesnesi olarak sunarak, olgun dindarlıkta Allah'ın en sevgili olacağını bildirmiştir.¹⁴⁷

Duygu ile davranış arasındaki ilişkiyi, dini hayatı oluşturan diğer alanlar arasındaki ilişkiden bağımsız değerlendirmek mümkün gözükmemektedir. Dini hayatın temelini oluşturan inanç ilkeleri davranışa dönüştüğünde, bu davranışların inanç ilkelerini güçlendirici bir fonksiyon icra ettiği de kabul edilebilir. Bu yönüyle dini inanç ile davranışlar arasında döngüsel bir ilişkiden söz etmek mümkündür.¹⁴⁸ Bu döngüsel ilişkinin, Allah sevgisinin kendi unsurları arasında da olduğu, yani ilahi sevginin nedenleri ve sonuçlarının da sürekli olarak birbirini ürettiği kabul edilebilir. Bu yüzden İbn Arabî'nin farzları yerine getirme ve nafil ibadetlerin sevgi göstergesi olabileceğini¹⁴⁹ belirtmesi gibi, bu eylemlerin icrası aynı zamanda sevgiyi üreten çıktılar ortaya koyabilir. Buna göre Allah'ı sevmenin göstergeleri, onun isteklerine uygun davranmak, O'na ibadet etmek ve ibadetleri coşku ve sevinçle icra etmek¹⁵⁰ şeklinde anlaşılabilir. Buna mukabil Allah'ın insanı sevmesinin şartı olarak, Kur'an'da peygambere uymak gösterilmiştir: "De ki: Eğer Allah'ı seviyorsanız bana uyun; Allah da sizi sevsin ve günahlarınızı bağışlasın"¹⁵¹ ayetiyle sevginin davranış boyutunun genel çerçevesi belirlenmiştir. Bu genel çerçevenin dışında, "Allah, iyilik yapanları"¹⁵², "tevbe edenleri, temizlenenleri"¹⁵³ "fenalıktan sakınanları"¹⁵⁴ "sabredenleri"¹⁵⁵, "kendisine tevekkül edenleri"¹⁵⁶ "adaletli davrananları"¹⁵⁷, "(günah işlemekten) sakınanları sever"¹⁵⁸ şeklindeki ayetlerle inanan bireyin Allah tarafından daha sevgili olmasının ipuçları ortaya konulmuştur. Buna göre sevgi duygusu Allah'ın sevdiği ve sevmediği davranışlar hakkında içerdiği bilgi yönüyle insanı Allah'a ibadete ve onun isteklerine uygun davranışlara yöneltirken, dini pratikler de insandaki ilahi sevgi ve coşkunun gelişip olgunlaşmasına katkıda bulunmaktadır.

5. ALLAH SEVGİSİNİN SONUÇLARI

Allah sevgisi, diğer sevgi türlerinden ayrı, tek başına gelişen bir duygu değildir. Diğer sevgi türleri ile Allah sevgisinin gelişimi arasında sıkı ilişkiler bulunmakta ve diğer sevgi

¹⁴⁷ et-Tevbe 9/24.

¹⁴⁸ Karaca, *Din Psikolojisi*, 135-136.

¹⁴⁹ İbn Arabî, *İlahi Aşk*, 95.

¹⁵⁰ Tümsek, *Gerçek Sevgi*, 60.

¹⁵¹ Âl-i İmrân 3/31.

¹⁵² el-Bakara 2/195.

¹⁵³ el-Bakara 2/222.

¹⁵⁴ Âl-i İmrân 3/76.

¹⁵⁵ Âl-i İmrân 3/146.

¹⁵⁶ Âl-i İmrân 3/159.

¹⁵⁷ el-Mâide 5/42.

¹⁵⁸ Âl-i İmrân 3/76.

objeleri zaman zaman Allah sevgisinin gelişimini engellese de dini gelişimin doğal süreci içinde kendi yolculuğuna devam eden ilahi sevgi, diğer sevgi objelerini dışlayıcı değil, bilakis kapsayıcı nitelik taşımaktadır. Zira o sevgi, zaman ve mekân sınırlarını da aşarak, metafizik alemle "*bir olma*" "*Mutlak*" olana bağlanma arzusu olarak anlaşılabilir. Bu yönüyle ilahi sevginin önemli yaşam değişikliklerine kaynaklık etmesi doğal olduğu gibi, esasen sevginin bütün türlerinin hayatın hizmetinde olduğu söylenebilir. Sevgi, yardımseverlik, saygı ve sorumluluk duygusu gibi insanı geliştiren özelliklerin itici gücü olduğu gibi,¹⁵⁹ kanser gibi kontrol edilmesi zor hastalıkların bile tedavisinde olumlu katkılar sağlayan bir duygudur.¹⁶⁰ Ayrıca yapılan araştırmalar, birtakım sebeplerle sevgi ve şefkatten yoksun kalan çocukların organik hastalıklardan daha fazla olumsuz yönde etkilendiklerini ortaya koymuştur.¹⁶¹ Yetişkinlikte de sinir hastalıkları ve hatta ağır hastalıkların asıl nedeninin sevgi yoksunluğu olduğunu ileri sürenler bulunmaktadır.¹⁶²

Allah sevgisi, dini pratiklerin hoşnutlukla yapılması ve bir "*zevk*" halini almasında belki de en önde gelen faktördür. O, insanın yaşadığı birtakım zorluklar karşısında ümit kaynağı olarak işlev görebilmektedir. Ümitsizlik, insanın hiçlik duygusuna kapılmasına, kendine karşı acımasız yaklaşmasına yol açabilmektedir. Halbuki sevgide, ümitsizliğe yer yoktur. Allah sevgisi, insanın sonsuzluk dünyasında ümitle yolculuk yapmasının kapılarını aralar niteliktedir.¹⁶³

Allah sevgisi, sabır, koşulsuz kabul ve tevekkül gibi durumların kaynağı pozisyonundadır. Allah sevgisini geliştirebilen insan yaşadığı zorlukların Allah'tan geldiğini düşünerek, bunlara sabreder, hatta bu tür zorlukları sevinçle bile karşılayabilir. Mevlâna'nın: "*lütfun da hoş, kahrın da hoş*" sözü, bu gerçeğin bir ifadesi olarak yorumlanabilir.¹⁶⁴

Allah sevgisi, dini hoşgörünün de kaynağıdır. Bu hoşgörü, insanlar arası ilişkilerin sağlıklı yürümesinin garantisi pozisyonundadır. Tasavvufta "*yaratandan ötürü yaratılanı sevmek*" olarak ifade edilen bu sevgi, kaynağını Allah'tan alan ve affetme ilkesinin eşlik ettiği bir sevgidir.¹⁶⁵

¹⁵⁹ Fromm, *Yaşama Sanatı*, 109; Wilcox, *Sufizm ve Psikoloji*, 225.

¹⁶⁰ Louis Proto, *Mutlu Olma Sanatı*, çev. Canan Eyi (İstanbul: Gün yayıncılık, 1999), 63-64.

¹⁶¹ Buscaglia, *Sevgi*, 75.

¹⁶² Buscaglia, *Sevgi*, 79.

¹⁶³ Ardoğan, *Kur'an ve İnsan Psikolojisi*, 161.

¹⁶⁴ Demirci, *Mevlana'dan Düşünceler*, 15.

¹⁶⁵ Nurettin Topçu, *İslam ve İnsan* (İstanbul: Dergah Yayınları, 1998), 80.

SONUÇ

Diğer duygular gibi sevgi, somut belirtilerle ortaya çıkabilen bir kavram olmayıp, daha çok etki ve sonuçlarıyla anlaşılmalı ve çalışılmalı bir kavramdır. İnsanın herhangi bir nesneye duygusal ilgi ve meylini ifade eden sevgi nesnelere farklı ve içeriğinin karmaşık oluşu, onunla ilgili bilgi birikimi oluşturmayı zorlaştırmıştır. Zira diğer konularla kıyaslandığında sevgi konusunda psikolojik perspektiften yapılan çalışmaların sayısı son derece sınırlıdır. Bu durumda içsel yaşantılarla ilgili bilimsel çalışma yapmanın zorluğu kadar yapılan çalışmaların bilimsel açıdan tartışılabilirliği de etkili olmuştur. Konu, ilahi sevgi alanına yöneldiğinde ise zorluk ve tartışılabilirlik katlanarak artmaktadır.

Sevgiye konu olan nesnelere oldukça farklıdır. İnsanın ilk sevdiği şey kendisidir. Bireyin çevresi genişledikçe bir yandan sevgiye konu olan nesnelere farklılaşmakta, bir yandan da sevgiyi öğrenmesi devam etmektedir. İnsanın yüklü miktarda sevgi yatırdığı nesnelere karşı yapısal bir meyli veya zaafı olsa da bu duygunun, denetlenmesi ve çözümlenmesi oldukça zor taşmalara neden olması, genelde duygusal hamlık durumlarında meydana gelmektedir. Bir yönüyle diğer sevgi çeşitlerinin tamamını içerse de onlardan farklı olan Allah sevgisinin temelinde, insanın Allah ile kurduğu ruhsal ilişkisine bağlı olarak içinde taşımış olduğu Tanrısal öz, sevgi gereksinimi, iyilik, güzellik, hayranlık, minnet ve şükran duyguları gibi olumlu duygular ön plana çıkmaktadır.

Bireysel gelişim ve insanlar arası ilişkilerde en önemli duygulardan biri olan sevginin, dinî hayatın motivasyon olarak öncesinde, yaşantı olarak içinde, çıktı olarak sonunda ortaya çıkarak birçok boyutunda bulunması, onu dini gelişim açısından önemli bir konuma taşımaktadır. Kişilerarası ilişkilerde adalet, güven ve barışın teminatı olarak değerlendirilebilecek olan sevgi, nesnelere çokluğuyla da ön plana çıkmaktadır. Ancak bireyin yakın ilişki içinde olduğu ebeveyni, kardeşleri, çocukları, komşuları, memleketi, doğa ve hayvanları sevmeyi öğrenmesi ve sevmesi, kendi kişisel tekâmülü için vazgeçilmez bir durumdur. Hal böyle olunca dini gelişim de sevgiden payına düşeni veya en yüksek payı almak zorunda gibi görünmektedir. Zira diğer sevgi türleri Allah sevgisi gibi sevginin üst anlamlarına ulaşma konusunda birer basamak niteliğindedir. "Yaratılanı Yaratandan ötürü sevmek" özdeyişi tersinden okunduğunda, yaratılanı sevmeden Yaratana sevmek pek mümkün gözükmemektedir.

Sonuç olarak ilahi sevgi dışında kalan diğer sevgi çeşitleri ile Allah sevgisini birbirlerine zıt sevgiler olarak düşünmek doğru değildir. Hatta diğer sevgi çeşitlerinin gelişerek olgunluk düzeyine doğru yol alması, Allah sevgisinin önkoşulu olabilecek ön yaşantılar olarak değerlendirilebilir. Zira Allah sevgisi, nefsi arzuları dışlasa da genel olarak diğer bütün sevgi nesnelere dışlayıcı değildir. Hatta nefsi arzuları bile belli ölçülerde olmak şartıyla dışlamayan ilahi sevgi noktasında önemli olan, diğer nesnelere yönelik

sevginin Allah sevgisine üstün gelmemesi veya onu maskelememesidir. Çünkü hangi faktörün sevgisi başat olursa, sistem bütün enerji ve birikimini o sevgi nesnesine yatırmakta ve diğer sevgi objeleri de onun hizmetine verilmektedir. Tarih boyunca sıklı rastlanan din istismarı, dünyasal çıkar hizmetine sunulan müktesebatın bir parçasının da din olduğunu ortaya koymaktadır. Zira insanlar dünyasal Şeyleri de Tanrıyı sever gibi sevmekte hatta onları Tanrılaştırabilmektedir. Halbuki ilahi sevgi, deyim yerindeyse bütün sevgilerin keşişme noktası olarak en yukarıda olmak ister, ancak bunun için bütün olarak gelişmek gerekmektedir. Zira Allah sevgisi de kişilik gibi gelişen ve en olgun Őeklini ancak olgun dindarlıkta bulabilen bir olgu olarak anlaşılabilir.

REFERENCES/KAYNAKÇA

- Alper, Hülya. *İmanın Psikolojik Yapısı*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2002.
- Akalın, Şükrü Haluk. *Türkçe Sözlük*. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları, 11. Basım, 2011.
- Apaydın, Halil. *Din Psikolojisi Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Bilim Kent Yayınları, 2016.
- Ardoğan, Recep. *Kur'an ve İnsan Psikolojisi*. Ankara: İlkadım Yayınları, 1998.
- Arslan, Emine. *Kur'an-ı Kerim'de "Hubb" (Sevgi) Kavramı*. Elazığ: Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010.
- Aydın, Mehmet Sait. *Din Felsefesi*. Ankara: Selçuk Yayınları, 5. Basım, 1996.
- Baymur, Feriha. *Genel Psikoloji*. İstanbul: İnkılap Kitapevi, Tarihsiz.
- Bovet, Pierre. *Din Duygusu ve Çocuk Psikolojisi*. çev. Selahattin Odabaş. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1958.
- Budak, Selçuk. *Psikoloji Sözlüğü*. Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 2000
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail. *el-Câmi'u's-şâhîh*. nşr. Halil bin Me'mûn Şeyhâ. 1 Cilt. Lübnan-Beyrut: Dâru'l-M'arife, 1425/2004.
- Buscaglia, Leo. *Sevgi*. çev. Nesrin Kasap-Nejat Ebcioğlu. İstanbul: İnkılap Kitabevi, 4. Basım, 1993.
- _____ *9 Numaralı Otobüsle Cennete (Bir Sevgi Yolculuğu)*. çev. Belkis Çorakçı. İstanbul: İnkılap Kitabevi, Tarihsiz.
- _____ *Yaşamak Sevmek ve Öğrenmek*, çev. Nejat Ebcioğlu. İstanbul: İnkılap Kitabevi, 1994.
- De Unamuno, Mignuel, *Hayatın Trajik Duygusu*. çev. Mehmet Sait Şener. Ankara: Divan Kitap, 2017.
- Demirci, Mehmet. *Mevlâna'dan Düşünceler*. İzmir: Akademi Kitapevi, 1997.
- Derin, Süleyman. "Gazzâlî'de Allah Sevgisi." *Tasavvuf: İlmi ve Akademik Araştırma Dergisi*. 2/5 (2001), 143-159.
- Doğan, Ahmet. *Büyük Türkçe Sözlük*. Ankara: Akçağ Yayınları, 2013.
- Düzgün, Şaban Ali. "Sevginin İstismarı ve Sevgide Aşırılık (Kültler)". *İnsan Sevgisi 2007 Yılı Kutlu Doğum Sempozyumu Tebliğ ve Müzakereleri*. 176-194. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2008.

- el-Kindî, Ya'kub b. İshak. *Üzüntüden Kurtulma Yolları*. çev. Mustafa Çağrı. Ankara: TDV Yayınları, 2019.
- Esed, Muhammed. *Kur'an Mesajı*. çev. Cahit Koytak-Ahmet Ertürk. İstanbul: İşaret Yayınları, 1996.
- Frankl, Viktor E. *İnsanın Anlam Arayışı*. çev. Selçuk Budak. İstanbul: Okyanus Yayıncılık, 2017
- Fromm, Erich. *Sevme Sanatı*. çev. Yurdanur Salman. İstanbul: Payel Yayınevi, 1995.
- _____ *Yaşama Sanatı*. çev. Aydın Arıtan. İstanbul: Arıtan Yayınları, 1997.
- _____ *Çağımızın Özgürlük Sorunu*. çev. Bozkurt Güvenç. Ankara: Gündoğan Yayıncılık, 1995
- Gasset, Jose Ortega. *Sevgi Üstüne*. çev. Yurdanur Salman. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1999.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed. *İhya-i Ulum'id-din*. çev. Ali Arslan. 4 Cilt. İstanbul: Merve Basım-Yayın Dağıtım, 1993.
- Hökelekli, Hayati. *Din Psikolojisi*. Ankara: T.D. V. Yayınları, 1996.
- Izutsu, Toshihiko. *Kur'an'da Allah ve İnsan*. çev. Süleyman Ateş. İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, Tarihsiz.
- İbn A'rabi, Muhyiddin. *İlahi Aşk*. çev. Mahmut Kanık. İstanbul: İnsan Yayınları, 1998.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Alî b. Ahmed. *Güvercin Gerdanlığı*. çev. Mahmut Kanık. İstanbul: İnsan Yayınları, 1998.
- İbn Kayyim, el-Cevziyye. *Medaric'us-sâlikîn*. çev. İ. Tüfekçi, H. Ünal. İstanbul: İnsan Yayınları, 1990.
- İkbal, Muhammed. *İslam'da Dini Düşüncenin Yeniden Doğuşu*. çev. N. Ahmet Asrar. İstanbul: Birleşik Yayıncılık, Tarihsiz.
- İlgin, Fatma. *Kur'an'da Sevgi Kavramının Din Eğitimi Açısından Değerlendirilmesi*. Edirne: Trakya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021..
- Karaca, Faruk. *Ölüm Psikolojisi*. İstanbul: Beyan Yayınları, 2000.
- _____ *Dini Gelişim Psikolojisi*. Trabzon: Eser Ofset Matbaacılık, 2016.
- _____ *Din Psikolojisi*. Trabzon: Eser Ofset Matbaacılık, 2020.
- Küçük, Raşit. *Sevgi Medeniyeti*. Ankara: Rehber Yayınları, 1991.

- La Follate, Hugh. *Sevgi Kimlik ve Ahlak*. çev. Ferma Lekesizalın. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1997.
- Mevdudi, Eb'ul-Ala. *Tefhim'ul-Kur'an*. çev. Komisyon. İstanbul: İnsan Yayınları, 1991.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc. *el-Câmi'u's-şahîh*, nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. 3. Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1413/1992.
- Necati, M.Osman. *Kur'an ve Psikoloji*. çev. Hayati Aydın. Ankara: Fecr Yayınevi, 1998.
- Özbaydar, Belma. *Din ve Tanrı İnancının Gelişmesi Üzerine Bir Araştırma*. İstanbul: Baha Matbaası, 1970.
- Pazarlı, Osman. *Din Psikolojisi*. İstanbul: Remzi Kitapevi, 3. Basım, 1983.
- Peker, Hüseyin. *Din Psikolojisi*. Samsun: Sönmez Matbaa ve Yayınevi, Tarihsiz.
- Proto Louis. *Mutlu Olma Sanatı*. çev. Canan Eyi. İstanbul: Gün yayıncılık, 1999.
- Sayar, Kemal - Dinç, Mehmet. *Psikolojiye Giriş*, İstanbul: DEM Yayınları, 2019.
- Topçu, Nurettin. *İslam ve İnsan*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 1998.
- Tümsek, Abdullah. *Gerçek Sevgi*. İstanbul: Fatih Gençlik Vakfı Yayınları, 1994.
- Uludağ, Süleyman. "Muhabbet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30/384-386. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Yavuz, Kerim. *Çocukta Dini Duygu ve Düşüncenin Gelişmesi*. Ankara: D.İ. B. Yayınları, 1983
- Yavuzer, Haluk. *Çocuk Psikolojisi*. İstanbul: Remzi Kitapevi, 1996.
- Yazır, M. Hamdi. *Hak Dini Kur'an Dili*. Ankara: Çelik-Şura Yayınları, Tarihsiz.
- Zırhlıoğlu, Gürol. *İnsan Yaşamındaki Yeri ve Kaynağı Bakımından Etik Bir Değer Olarak Sevgi*. İstanbul: Maltepe Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020.
- Wilcox, Lynn. *Sufizm ve Psikoloji*. çev. Orhan Düz. İstanbul: İnsan Yayınları, 2003.